

על ההיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות

יוסי בן-ארצי

מלחמת העצמאות תמה זה מכבר, אך המלחמה על אותה מלחמה נמשכת במלוא עוזה, ויודעת מפעם לפעם שיאים חדשים של עימותים, ויכוחים וגילויים. בד בבד עם כך עוסקים ההיסטוריונים במחקר יסודי ומבוסס, ומנסים לחדור באיטיות אך בנאמנות לעומקם של הרבדים ההיסטוריים של המלחמה ושל תקופתה.

בשנים האחרונות אנו עדים ליכול מרשים של ספרות מחקר אודות תקופת מלחמת העצמאות וראשית המדינה¹ ולמאמרי פולמוס וביקורת.² למתבונן בכל אלה קשה להפריד לעתים בין ויכוח היסטורי, המתעורר למקרא ספר זה או אחר, ובין הוויכוח ההיסטוריוגרפי, ההולך ומתפתח במקביל להתפתחות המחקר ולהתרבות הספרות העוסקת בתקופה ובמלחמה.

מלחמת ההיסטוריונים מתנהלת בשני מישורים. האחד, הגלוי לעין כל והפופולרי יותר, הוא המישור התקשורתי. כל ספר, מחקר או מאמר חדש, הרואה אור, זוכה לא רק לפרסום רחב אלא מעורר גל של תגובות והתרגשות. ותמיד נמצאים עיתונאים המזדרזים לפנות לבני פלוגתא אלה או אחרים — חלקם שקולים וזהירים וחלקם בעלי מזג לוחט ולשון שאינה בוחלת בהגדרות ובכינויים — ולערוך ביניהם עימות אודות הנושאים הנדונים בחיבור החדש, וכל זאת עד להתעוררות הגל הבא. שתי דמויות המרביות להשתתף בעימותים מסוג זה הן אורי מילשטיין ומאיר פעיל, הנתפסים בשל כך כמומחים לכל פרשה ולכל זוטא מתולדות המלחמה ההיא, בין אם עסקו

1 כ' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949, תל-אביב 1991 [להלן: מוריס] — ספר זה הוא גרסה מורחבת לנוסח האנגלי שהופיע בקיימברידג' בשנת 1987; נ' לורן, קורות מלחמת הקוממיות, תל-אביב 1989 — זוהי מהדורה מחודשת של ספר שפורסם כבר בשנת 1959; א' מילשטיין, מלחמת השרור, א-ד, תל-אביב 1989; I. Pappé, *Britain and the Arab-Israel Conflict 1948-51*, London 1988; A. Shlaim, *Collusion across the Jordan: King Abdullah, The Zionist Movement and the Partition of Palestine*, Oxford 1988; U. Bar-Joseph, *The Best of Enemies, Israel and Transjordan in the War of 1948*, London 1987. ראוי לציין, כי מרבית הספרות המוזכרת כאן עוסקת למעשה בסוגיות הפוליטיות הכרוכות במלחמה ובעיקר בהקשר היחסים של ישראל-עבר היידן-הפלסטינים-הבריטים.

2 מביניהם נזכר רק שניים: מ' בר-און, 'מבט שני לאחור: רוויזיה בהיסטוריוגרפיה של מלחמת תש"ח וראשית המדינה', יהדות זמננו, 6 (תש"ן), עמ' 89-116 [להלן: בר-און]; א' סלע, 'יחסי המלך עבדאללה וממשלת ישראל במלחמת העצמאות — בחינה מחודשת', קתדרה, 57 (תשרי תשנ"א), עמ' 120-162; שם, 58 (טבת תשנ"א) עמ' 172-193. מאמרים רבים בנושאים אלה הופיעו בכתבי-העת *Journal of Palestine Studies*, ומהם ניתן לקבל תמונה על דרך הצגת המלחמה והתקופה בעיני הערבים.

בחקירתה ממש ובין אם לאו. העיקר מבחינתם הוא חשיפה נוספת בציבור המחזקת את דימוים ככותבי ההיסטוריה העיקריים של מלחמת העצמאות.

אך המישור התקשורתי נופל בחשיבותו מן המישור האחר, שבו מתנהלת המלחמה על מלחמת העצמאות, והוא מישור המחקר והכתיבה המדעית, האישית והפובליציסטית. גם המלחמה במישור זה זוכה מפעם לפעם לחשיפה תקשורתית, אך עיקרה מתרחש בין דפי הספרים וכתבי-העת בארץ ובחוץ-לארץ וכן בימי עיון ובכינוסים שונים. על אף היותה עדינה יותר בביטוייה, לא חסרים גם במלחמה זו גילויים של השמצות, חרמות ונידויים, 'מחנות' ו'שומרי חומות' נאמנים. דוגמה לכך היא ההתנצחות הקשה בין שבתי טבת ובין בני מוריס, אילן פפה ואחרים, שהתנהלה מעל דפי עיתון 'הארץ' ובזירות עימות אחרות, או הוויכוח בין יואב גלבר לפעיל בשאלה איך הוקם צה"ל ומי השפיע על דמותו – הפלמ"ח או משוחררי הצבא הבריטי.

מלבד כל זאת רואים אור חיבורים שאין מטרתם להשתתף בעצם המאבקים, כ-יאם להעלות זכרונות, להציג גרסה אישית או מוסדית, להנחיל מורשת, לתעד, ומדי פעם גם להוסיף מחקר על-פי כללי הכתיבה המדעית האמונה על שימוש מקצועי במקורות, על ביקורתיות ועל רצון להשתתף בבניין ההיסטוריה. בניין זה איננו, על כן, נחלתם של חוקרים אקדמאים בלבד, כ-יאם הצטברות של תשומות כתובות בעלות ערכים שונים ובעלות איכויות שונות.

אשר על כן, נדרש מפעם לפעם מבט בוחן על התפתחות הכתיבה אודות מלחמת העצמאות ואודות ההתייחסות הציבורית אליה, על-מנת שייקל על המתעניינים בחקרה לשבץ את הזומר הנקרה לפנייהם בהקשר ההיסטוריוגרפי הדינמי שלה. כוונתנו במאמר זה לעמוד על המצב של חקר מלחמת העצמאות ותקופתה, וזאת תוך התייחסות מפורטת לשני חיבורים מייצגים – מאמר היסטוריוגרפי של מרדכי בר-און ומחקרו של מוריס.

בנסותו להתעלות מעל לשצף הפולמוסי שליווה את גל המחקרים והספרים האחרונים אודות מלחמת העצמאות על אקדמותיה וספיחיה, מציג בר-און תמונה מאוזנת וסדורה של התפתחות המחקר מנקודת מבט של הסוציולוגיה של הידע. הוא מצביע על מניעי הכותבים בדורות האחרונים ועל התגבשות הצורך ובשלות הזמן העומדים ברקע היווצרותו של הגל 'הרוויזיוניסטי' הנוכחי. בר-און ממקם כותבי גל זה תוך אפיונם, סיווגם על-פי איכות מחקריהם והארת הרקע לעלייתו של גל זה. ואולם, עם קריאת המאמר עולות נקודות אחדות המצדיקות עיון חוזר בתמונה, שהיטיב לתאר, ובחינה של ספרים ומאמרים נוספים שהתפרסמו לאחרונה בתחום זה.

דומה כי בראש ובראשונה יש להתמודד עם עצם הגדרת הכתיבה הנוכחית כרוויזיוניזם. הנכון הדבר או שמא אין מדובר אלא 'בשלב המחקר', שהוא אחד השלבים ברצף כתיבת ההיסטוריה של התקופה? בהערה בשולי מאמרו מצטט בר-און את דעתו של בנימין פינקוס, כי 'הגל החדש' אינו אלא הגל הראשון של מחקר היסטוריוני ראוי לשמו.⁹ וראויה דעה זו ליותר מאשר הערת שוליים. לית מאן דפליג, כי להיסטוריוגרפיה של תופעה או של תקופה יש מספר שכבות, וכי בכתיבת ההיסטוריה משתתפים לא רק היסטוריונים מקצועיים. אכן, גם בהיסטוריוגרפיה של התופעה הקרויה מלחמת העצמאות, יש שכבות מוגדרות, ובר-און ציין אחדות מהן.

השיכבה הראשונה נכתבת בזמן האירועים ועל-ידי המשתתפים בהם, כמו גם על-ידי רושמי קורות העתים, החורים את החוויה ובוחנים אותה באופן מקצועי, אך לא משוחרר מכבלי הזמן. השיכבה השנייה ניוונה בדרך-כלל מספרות הזכרונות והיומנים, מספרי ה'זכור' ומן האסופות של המשתתפים בתופעה. כאשר מתחילה ספרות זו להצטבר, יוזמים גופים מוסדיים עריכת מפעלים היסטוריים, ויוצרים גרסה משלהם. פירותיהם של מפעלים כאלה הם ספרי החטיבות, ספר הפלמ"ח, ספרי המחטרות וכדומה.

השיכבה השלישית נוצרת כאשר חוקרים והיסטוריונים מקצועיים שואבים מתוך המקורות שנצברו בשכבות הקודמות, ויוצרים גרסה סינתטית יותר. מטבע הדברים נוצרת כבר בשלב זה נטייה לרוויזיה, ומופיעים 'ההיסטוריונים החדשים' הראשונים. כאן גם מתחילה להתערער הגרסה המקובלת, ונוצרים זרמים העתידים להתפתח לאסכולות היסטוריות. בשיכבה זו יש לראות את ראשית המחקר השיטתי, הסינתטי, אך טמון בה ליקוי בסיסי, והוא טיב המקורות, שכן ארכיונים ומקורות ראשוניים אחרים עדיין אינם פתוחים בפני החוקרים בשלב זה. זהו אפוא 'המבט השני', במונחיו של בר-און, ובהיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות הוא נפתח (אולי) בשנות השישים, עם ספרים כמו זה של ישראל בר⁴, הגם שלא עמדו לפניו מקורות ראשוניים חדשים.

השיכבה הרביעית בהיסטוריוגרפיה מתהווה עם פתיחת הארכיונים וחשיפתם הראשונה של המקורות התיעודיים, בני זמנה של התופעה. עתה כבר ניתן לאזן את הידוע עד לשלב זה ולבסס את ניצני הזרמים הביקורתיים הקשורים בשיכבה השלישית, וזאת על-ידי גיבוש תפיסה (קונצפציה) היסטורית. תפיסה זו חיונית לשם יצירת גרסה רוויזיוניסטית, שכן בשמה נוצרת הביקורת וההצגה החדשה של ההיסטוריה.

מטבע הדברים, נוצרת לימים גם שיכבה נוספת, חמישית; שיכבה זו עשויה להיווצר משני כיוונים — מצד ההיסטוריונים יוצרי השכבות הקודמות, היוצאים להגן על ההיסטוריה שכתבו, או מצד דור חדש של היסטוריונים, המפרקים את הגרסה החדשה לפרקים ולמחקרים מפורטים, ומתחילים לזעזע ולערער אותה, וחוזר חלילה.

לדעתי, כל החוקרים של ימינו יוצרים את השיכבה הרביעית בהיסטוריוגרפיה של תקופת הקמת המדינה. ומכאן שאינם היסטוריונים חדשים כִּי־אם היסטוריונים, ואין הם כותבים היסטוריה חדשה, כִּי־אם היסטוריה, גם אם הם חושפים פה ושם עובדות חדשות. בסופו־של־דבר הם משתמשים בחומרים ישנים וגם בחדשים ההולכים ונגלים, אך הם חוטאים מן הסתם בחטאים של קודמיהם; הם כפופים לקונצפציה משל עצמם, יוצרים גרסה חדשה של התקופה, ובוררים לשם כך את החומר הנראה להם ולוונטי להדגשת התפיסה הזו — הן מתוך המקורות הקיימים והן מתוך אלה ההולכים ונחשפים מדי שנה.

אך מהי אותה קונצפציה ומהי אותה גרסה היסטורית המגבשת את החוקרים המחזיקים בה לכדי זרם? האמנם עוסקים הם במלחמת תש"ח, ומנסים להציגה באור חדש? או שמא הם משתמשים במלחמה ככלי עזר לחיזוק עמדה כלפי סוגיה אחרת, הקשורה באותה מלחמה? בנקודה זו שגה, לדעתי, בר-און. אף כי הפריד בין רושמי קורות המלחמה לחוקרי התקופה, כך אותם יחדיו כרוויזיוניסטים של אותה תופעה. להערכת, מסתמן קו הפרדה ברור בין

4 " בר, בטחון ישראל: אתמול, היום, מחר, תל-אביב תשכ"ו.

מילשטיין ויצחקי — תהא אשר תהא רמת מחקרם — וכן לויצה (יצחק לוי) ובקרום שלמה שמיר (אודות לטרון), לבין אבי שליים, מוריס, פפה, שמחה פלפן ואפילו דן שיפטן, שכל אחד מהם רואה עצמו לא רק כהיסטוריון חדש, אלא גם, ובעיקר, כבונה תפיסה היסטורית חדשה, המנתצת את המיתוס של קודמתה. בעוד הראשונים, חוקרי המלחמה, מעוניינים במלחמה עצמה כמאורע ההיסטורי שעיצב את פני התקופה וחרץ את דמות הצבא, חפצים האחרונים, חוקרי התקופה, לכתוב למעשה את ההיסטוריה של יחסי היהודים-הפלסטינאים, ומכאן של יחסי ישראל-ערב. בעוד מילשטיין ויצחקי תרים אחר סנסציות, חידושים, כשלונות צבאיים והתנהגות אישית של אנשי הצבא, ומתגדרים במהלכי המלחמה, מעצבים האחרים קונצפציה היסטורית, שבה לא המלחמה היא העיקר כִּי־אם הביטוי הסופי של מהלכים מדיניים, יוזמות וקשרים דיפלומטיים, שכל כולם נבעו מאי-הבנה של מרכיבי הסכסוך ומתוך העדפה ברורה של הצד ההאשמי על-פני זה הפלסטינאי. לו הבחין בראון בקו הפרדה זה, היה מן הסתם מתייחס במאמרו גם לשתי עבודות חשובות הקשורות בתקופה ובעיצובו של צה"ל במהלכה ולפניה. אכן, תמוהה העובדה, שספריהם של פעיל ושל גלבר⁵ אינם מוזכרים כלל במאמר! למצער נותר להניח, שהללו נשמטו לא מפני שבראון לא הכירם, אלא משום שסבר שאין להם חשיבות לתיאור השכבות השונות בהיסטוריוגרפיה של התקופה. ואולם, על רקע אזכור עבודותיהם של אורי ברנר ושל אניטה שפירא⁶ בולטת אי-ההתייחסות לספרו של גלבר, מפני שהוא מעמיד את טיעוניה של שפירא בסימן שאלה, אך בד בבד עם כך מאשר באופן רוויזיוניסטי את גרסת הממסד. ואגב כך התפרסם עתה מחקר מטעם מכון גלילי לחקר כח המגן, המבקש לבחון באופן 'אובייקטיבי' את המשבר בהנהגת הצבא בעצם ימי המלחמה, משבר שבו מילא ישראל גלילי עצמו תפקיד ראשי.⁷

יתרה מזו, מהלך מלחמת העצמאות נתפס בשעתו באור היסטורי-צבאי מחדש (רוויזיוניסטי?) לאור ספריהם של פעיל ושל גלבר, הגם שהם חולקים זה על זה בתפיסותיהם. לפיכך אך טבעי היה לשבח אותם ב'שיכוב' ההיסטוריוגרפי של מלחמת תש"ח, לו נעשו ביתר בהירות ועדינות ההבחנות בין שוחרי חקר המלחמה (וצה"ל) ובין השואפים לכתובת ההיסטוריה של התקופה. אפשר גם לתמוה על דרך התבוננותו של בראון במי שמגדירים עצמם היסטוריונים חדשים. הגדרה זו אימץ לעצמו מוריס, וכך עשו גם פלפן ואחרים.⁸ כל כולה נועדה לתקן את ההיסטוריה הנלמדת עד עתה, לשפץ את הגרסה הממסדית, ולנתץ שבעה מיתוסים מופלאים, שבהם התבצרה ההכרה הקולקטיבית של עם ישראל לגבי תקומתו. בעיני אדוארד סעיד, היא נועדה אף לתקן את העוללות שגרם עם ישראל לפלסטינאים. בראון נמנע, אמנם, מלאמץ הגדרה זו, אך 'שוכח' להזכיר התקפת מחץ (לא תמיד מרוסנת) שערך עליה טבת בסדרת מאמרים.⁹

5 מ' פעיל, מן ה'הגנה' לצבא ההגנה, ירושלים תש"ם; י' גלבר, גרעין לצבא עברי סדיר, ירושלים תשמ"ו; וכן: י' גלבר, למה פרקו את הפלמ"ח, תל-אביב 1989.

6 א' ברנר, ההתפוררות, יד טבנקין 1987; א' שפירא, מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח, תל-אביב 1984; וראה: בראון, עמ' 100, הערה 34.

7 מ' פעיל וע' רונן, קרע בתש"ח, יד טבנקין [ללא שנת הוצאה].

8 B. Morris, 'The New Historiography: Israel Confronts Its Past', *Tikkun*, 3 (6) (1988), pp. 19-23, 99-102; S. Flapan, *The Birth of Israel: Myths and Realities*, New York 1987.

9 ש' טבת, 'ההיסטוריונים החדשים', הארץ, 7, 14 ו-21 באפריל 1989. התעלמות זו, המזכירה את ההתעלמות מספריהם של פעיל וגלבר, תמוהה במיוחד על רקע העובדה שראיון טלוויזיוני של מילשטיין וראיונות בעיתונים אחרים זכו להערות שוליים במאמר (בראון, עמ' 90, הערה 9). קשה להניח שמאמריו הגדולים של טבת נעלמו מעיניו של בראון.

בהתעלמויות אלה ובהעדר נסיון לרדת לפשר המאפיינים האישיים והמניעים העומדים ברקע המחקרים של פלפן, שליים, מוריס ופפה, חוטא בר-און למעמד שנטל לעצמו ככוחן ההתפתחותיים בהיסטוריוגרפיה של היישוב, וכמי שעושה זאת מנקודת ראות של הסוציולוגיה של הידע. דווקא כאן נדרש חוקר ההיסטוריוגרפיה להתבוננות מעמיקה יותר. תפקידו של חוקר ההיסטוריוגרפיה, שאינו חופף את זה של ההיסטוריון, לעמוד לא רק על אופיו של המחקר ההיסטורי, אלא גם על מניעיהם של כותביו. ואמנם, לגבי חלק מן החוקרים המוזכרים במאמרו בר-און עשה זאת, והיטיב לנתח את גורמי הרוויזיה, מעלותיה וחסרונותיה. במקרה של פלפן אף עמד על מוצאו המפלגתי ועל נטיותיו הפוליטיות. לא כן באשר לשאר. ייתכן שלו עשה כן, היה מתבונן אחרת גם בעבודות האחרות, ומעמיד בספק את היותן רוויזיוניסטיות או חדשות. אז היה נוכח לדעת שגם לכותבים אלה יש תפיסה פוליטית ואידאולוגית משל עצמם, ושנודעת לה השפעה על מחקריהם ועל הגרסה שהם מנסים ליצור. אז גם היה חוזר לקר ההפרדה בין חוקרי המלחמה ובין חוקרי התקופה המבקשים להאירה מן הזווית שבחרו, לאור השקפתם האידאולוגית. גם רמת מחקריהם ואיכותם אין בהם כדי לחפות על המגמה שעליה הצהיר פלפן במפורש, ואילו מוריס, שליים ופפה נתנו לה ביטוי בנסיון להציג את עצמם כהיסטוריונים חדשים. ראוי להעיר כי יש מקום לבדוק את טיבם של לפחות חלק מן המחקרים, ובעיקר לגבי השימוש שהם עושים במקורות הערביים. למעשה, מעטים החידושים המהותיים במחקרים אלה, ויותר מאשר החידוש מאפיין אותם הביסוס על מקורות ראשוניים. האם די בכך להבדיל בינם ובין פלפן? האם בכך שהאחד מוזהה עם מפ"ם, ויש לו חשבון היסטורי, והשאר אינם ידועים כפעילי ציבור, אך דעותיהם עימם – די לעשות אותם ל'היסטוריונים מקצועיים וחסרי כל מוטיבציה זולת השאיפה הכנה להעמיד דברים על דיוקם' ואת פלפן לתועמלן? אלה וגם אלה מצטרפים אל שורות כותבי ההיסטוריה, ומתפקידו של חוקר ההיסטוריוגרפיה לעמוד על כל אלה, על מנת למקם את מחקריהם במקום הנכון ברצף הכתיבה והמחקר של ההיסטוריה לתקופותיה. בחינה מקרוב של החוקרים, מניעיהם ותפיסתם האידאולוגית, החיונית כל-כך להתבוננות בהיסטוריוגרפיה, אולי היתה מביאה את בר-און לסווג את החוקרים הנזכרים כמי שכותבים 'היסטוריה בשירות מחלוקות בנות ימינו', כהגדרתו.

פן מסקרן אחר מעורר בר-און בהגדרתו את התקופה הנדונה בשם מלחמת תש"ח. היה עליו לנמק מדוע בחר בשם זה משלל השמות שניתנו לתקופה היסטורית זו. והלא המלחמה נודעה בשמות כמו: מלחמת העצמאות, מלחמת הקוממיות, מלחמת השחרור, והערבים כינוה: מלחמת (או שואת) 1948. יתרה מכך, המלחמה התנהלה גם בתש"ט, והמחקרים המוזכרים במאמר דנים בפרקי זמן מוקדמים ומאוחרים לתש"ח. לפיכך אם אין כאן נסיון לקבוע הלכה חדשה, מוטל על המחבר להסביר את הגדרת הזמן ההיסטורי בה השתמש.

הנה כי כן, גם במאמר פרספקטיווי ומנקודת מבט של משקיף מנוסה, התקשה בר-און להשתחרר מכבלי הזמן ואולי גם מכבלי מעורבותו ועמדותיו שלו. לא רק שלא תמיד הקיף את התמונה כולה, אלא שכדי לחזק את תיזת הרוויזיוניזם בחקר מלחמת העצמאות לא הפריד כלל בין חקר התקופה לחקר המלחמה.

באשר לחקר התקופה, אנו נהנים עתה מיבול גדל והולך של מחקרים, המתאפשר בשל פתיחת החומר הארכיוני בישראל ובארצות אחרות, בעיקר באנגליה, ושם אכן ערכו מרבית החוקרים את מחקריהם החדשים. החומר הישראלי, שנפתח לעיונם של החוקרים בארכיוני צה"ל וה'הגנה',

בגנוך המדינה ותעודות מודפסות אחרות, אף שהוא מוגבל וחלקי, מאפשר גם כן חקירה עניינית וביקורתית של תקופת המלחמה ואחריה. דוגמאות טובות לכך הן מחקריהם של אברהם סלע, איתמר רבינוביץ וירון רן.¹⁰ כולם כאחד מנסים לתהות על שורשיהם של תהליכים היסטוריים ביחסים בין ישראל להאשמים ולפלסטינאים על יסוד של תעודות ותומר ראשוני אחר, ומכיוון שכך הם יוצרים שיכבה חדשה ומוצקה יותר של חקר התקופה. בה במידה, ראויות להיכלל בשיכבה זו גם העבודות של מוריס, שליים ופפה, שנגדן יצא טבת במתקפתו. אף שעבודותיהם שונות זו מזו במגמתן ובחריפותן, די אם ניטול אחת מהן, את זו של מוריס אודות 'לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינאים, 1947-1949', לשם הבנת הבעייתיות בחקר התקופה גם בעידן הארכיונים והחומר הראשוני. מצד אחד, הושקעה במחקר זה מלאכה יסודית וקפדנית של איסוף חומר עובדתי והוא נשען על פרוטוקולים ועל דו"חות ראשוניים, ומציג באופן חד, בהיר וענייני את התפתחות תופעת הנטישה הערבית ובעקבותיה את חסימת השיבה ואף הגירושים מערים ומכפרים רבים. ומצד אחר, עבודה זו היא דוגמה למכשלות של פרשנות צרה מדי ושל ניתוח חלק מן העובדות בחכמה שלאחר מעשה, מכשלות שההיסטוריון מנסה להיזהר מהן ותהיינה דעותיו אשר תהיינה. גם אם לא נחלוק על העובדות שמביא מוריס — ולגבי חלקן, לפחות, יש גם עדויות אחרות — ניתן ואף רצוי לעמוד על כשלי הניתוח ובניית התיזה שלו. יהושע פורת נמנע מלעשות זאת במאמרו הביקורתי על ספר אחר של מוריס,¹¹ אך סלע עסק בכך.¹²

בנוסף למה שנאמר בהארותיו ובהערותיו של סלע ובנוסף לטענתו של פורת בדבר אי-השימוש במקורות ערביים, נראה כי הבעיה המרכזית בעבודתו של מוריס היא העדר הנסיון לכתוב את ההיסטוריה ברוח תקופת התרחשותה, דהיינו לנסות ולהשתלב בתקופה שבה עוסק המוזקר, ולהבין את המאורעות בעיני אנשי התקופה עצמם שעיצבו את החלטותיהם ופעלו לא בחכמה שלאחר מעשה, כִּי־אם בלחץ הזמן ובנסיבות התקופה. וביתר בהירות, מוריס — ואחרים — לא רק כותבים על התקופה מתוך ידיעה של כל מה שקרה אחריה, אלא גם מסבירים את אירועי התקופה על רקע מה שהתהווה לאחריה, ולא בזמנה. הדבר מתבטא לא רק בסגנון ובשימוש במונחים שטרם היו שגורים בטרמינולוגיה הצבאית או המדינית, כִּי־אם, ובעיקר, בהתייחסות להקמת המדינה, לנצחונות במלחמה ולעדיפותו של היישוב על פני יריביו הפלסטינאים ומדינות ערב, כדברים מובנים מאליהם. על־פי הצגת האירועים בחיבורים אלה, כביכול לא היה ספק בלבבות קברניטי היישוב בדבר הנצחון שיבוא, ולפיכך יש לראות את כל החלטותיהם ופעולותיהם לגבי הערבים כמעשים מתוכננים ושקולים (ועל־פי שליים, 'קנוניתיים'). מוריס לא הצליח לחדור לתקופה ולתחושותיהם של מי שחיו בה, ולהסביר את אירועי התקופה מתוכה. בספרו אין כמעט זכר לתחושת הרדיפה של היישוב מאז מאורעות 1929, לתחושת המצור, לחרדות מפני עצם ההכרזה על המדינה וממה שיביאו עימם הצבאות הפולשים. אצלו ה'הגנה' וצה"ל פשוט 'שטפו',

10 סלע, לעיל, הערה 2; א' רבינוביץ, השלום שחמק, תל-אביב 1991; י' רן, שרשי האופציה הפלסטינאית, תל-אביב 1991.

11 י' פורת, 'הגירוש ממגדל נעשה לאור היום, שנה וחצי אחרי המלחמה', הארץ, 17 במאי 1991. אגב גירוש ועובדות, בראון מעיד במאמרו כי השתתף בהשתלטות על זרנגה שליך רחובות, ובניגוד לגרסת מוריס לא היה שם גירוש — האם זו רוויזיה להיסטוריה או לזכרון?

12 א' סלע, 'האמנם נולדה מדינת ישראל בחטא', הארץ, 4 ו-11 באוקטובר 1991.

'דהרו' 'השתלטו' והתגברו על כל העומד בדרך, כאילו תוצאות המלחמה לא עמדו כלל בספק. הקרבות המרים, השיירות המוכות, המאבקים על משלטים שעברו מיד ליד, המפלגות והכשלונות והשיעור העצום של הנופלים והפצועים בכלל האוכלוסייה — כל העובדות הללו, שיצרו מועקה קשה — ולעתים אף פחד אמיתי מכליון, בקושי משתזרות בניתוח המצב אצל מוריס, הלהוט כל-כך לבנות את תיזת ההיסטוריה החדשה. על-פי תיזה זו אנו הישראלים היינו החזקים, הרבים מול המעטים, ההודפים כל רצון של חיים במשותף עם מאות אלפי הכפריים התמימים שהתכוונו להישאר במדינה היהודית על-פי גבולות החלוקה. כל הקורא את ספרו של מוריס אינו יכול להישאר אדיש לתיאורים ולהצגת העובדות שנאספו בחריצות, אך אינו יכול גם שלא להתקומם לנוכח החד-צדדיות שבניתוח היווצרות התופעה ובהבנתה.

רמז לבעייתיות זו יש בסיפא של מאמר הביקורת של פורת, המפנה את הקורא לספר הזכרונות של חאלד אל-עאזם, שהיה ראש ממשלת סוריה בראשית 1948. עאזם קובע נחרצות, כי ממשלות ערב הורו לערביי פלסטין לעזוב את הארץ, וזאת על אפס ועל חמתם של מוריס ושל וליד אל-חילדי, שניסה להפריך את הטענה שניתנה הוראה כזאת. ספרו של עאזם התפרסם כבר בשנת 1973, ופרקי זכרונות של אנשים אחרים, שפורסמו בתקופות שונות, מאששים קביעה זו לגבי כמה וכמה מקומות, שבהם ניסו ראשי היהודים לשכנע את שכניהם הערביים להישאר ביישובם — כך היה בג'עוני, ליד ראש-פינה, וכך היה בחיפה, שהמקרה שלה ראוי לטיפול מיוחד ונפרד.

דוגמה אחרת לראייה שלאחר מעשה ולבחינת המצב שלא מעמדתם של בני התקופה הנחקרת היא החשיבות העצומה שמייחס מוריס ליוסף וייץ ולוועדות הטרנספר שהקים וניסה לקדם. וייץ היה אמנם מעורב בכל מעשה של הכשרת קרקע, ייעור והתיישבות, אך השפעתו הפוליטית לא היתה רבה, והוא לא תפס מקום מרכזי במערכת קבלת ההחלטות המדינית. אך מוריס, המודע לקונוטציות הרצנטיות של מושג ה'טרנספר', מעלה את וייץ לדרגה בכירה שאפילו וייץ לא ראה עצמו קרוב אליה.¹³ הנה כי כן, ניתן להשתמש במחקרו של מוריס כדוגמה לבעייתיות הרבה של חקר התקופה: מחד גיסא זהו מחקר מבוסס ביותר ואמין בכל הקשור למקורות; מאידך אין הוא שונה באיטרפרטציה שלו מדרך 'יצירתן של 'גירסאות' קודמות.¹⁴

דומה מצב העניינים גם במה שנוגע לחקר המלחמה כחלק מן התקופה וכתופעה ונושא מחקר בפני עצמו. חקר מלחמת העצמאות לוקה בחסרים ובפערים גדולים לעומת שדות מחקר אחרים, ודווקא מן הצד ההיסטורי-הצבאי. עד כה ניזון הקורא הישראלי מן השכבות הראשונות של ההיסטוריוגרפיה של המלחמה: הספרות שנכתבה בזמן המלחמה, ספרות הזכרונות, ספרי החטיבות והגורמים הלוחמים, וספרי הממסד הצבאי והבטחוני לרבות ספר ה'הגנה', ספר הפלמ"ח וספרות המחתרות. החשיפה החלקית של המקורות הארכיוניים אפשרה עד כה מחקרים בסיסיים בעיקר בכל הקשור לצד הארגוני וההתפתחותי של צה"ל — אך הסלקטיוויות בהגשת

13 מוריס הקדיש לווייץ מאמר נפרד, ובו הציב את ה'יונה' הפוליטית שלאחר 1967 ככוח המזרח של תנועת הטרנספר למיניהן, ראה: B. Morris, 'Yosef Weitz and the Transfer Committees 1948-49', *MES*, 22 (1986), pp. 522-561. כל הקונצפציה אודות וייץ מבוססת על יומנו שבכתב-יד, ולא על ארכיונו העשיר יותר, המצוי עדיין בסידור. וייץ, שהעיד על עצמו כאוהד רעיון הטרנספר בתנאי הזמן (1948-1938), איננו וייץ המתנגד ליישובו מחדש של גוש עציון.

14 ובינתיים השיב מוריס לרבים ממבקרי: הארץ, 23 באפריל, 1 במאי 1992.

החומר לחוקרים מקשה עדיין על חקר המלחמה ואירועיה. בולט בצנזורה שהוטלה על עורכי דווקא ספר ה'הגנה', ששופץ לבלי הכר לעומת גרסתו המקורית — כדי ליצור היסטוריה מטעם הממסד — אך למרות זאת הפך להיות מקור עיקרי לכל מחקרי המלחמה שנכתבו אחריו. עם זאת, החלו להופיע ספרים ומאמרים היוצרים בסיס לשיכבה היסטוריוגרפית נוספת, שניתן לראותה כשיכבת המחקר, הגם שרוב עורכי המחקרים הללו אינם נמנים עם ממסד האקדמיה והמחקר. לספרות זו יש ערך חשוב בהיותה מבוססת יותר מקודמותיה וביקורתית יותר מהן, נוטה להשוואות ומתרחקת מהירואיזם לשמו. יש בה מידה רבה של נסיון לתאר את המלחמה כפי שהתחוללה, אף כי גם בה יש לעתים מן האפולוגטיקה ומן הנסיון להציג גרסה אישית או קולקטיבית בסוגיות שונות. כזה הוא ספרו של לויצה על ירושלים. ספרים ומאמרים אלו דנים בפרקי ההיסטוריה הצבאית באור חדש, ויותר משהם מעשירים את הידע בתחום זה, הם חושפים את הרזון והשדפון המאפיינים את חקר המלחמה — שחסרה מפעל מחקרי שלם ומקיף נוסח חקר המלחמות הבריטי או הגרמני. אכן, אפילו הגרסה הרשמית והממסדית של המלחמה, שהוחל בהכנתה בראשית שנות החמישים, לא זכתה להגיע לידי גמר, ומפעל המחקר שעסק בו ענף היסטוריה של צה"ל נפסק באיכו. שריד ופליט לו הוא ספרו של נתנאל לורן, 'קורות מלחמת הקוממיות', ששופץ לאחרונה קמעה ויצא בשנת 1989 במהדורה מעודכנת. מפעל מיפוי הקרבות שהתלווה לפרויקט זה, אשר יש בו לכשעצמו חומר מאלף, נגנזו בטרם הושלם, ונודע רק ליודעי ח"ן.¹⁵

בשל כך, הפרסומים החדשים אודות המלחמה, הכוללים חומר ארכיוני, נתפסים כאוצרות של חידושים וגילויים, אף שבחלקם היו אלה ידועים זה מכבר, ורק בשל הפסקת הטיפול בעיבוד חומר זה בצה"ל ובשל נסיבות שאינן ממין הרצון והחתיירה לאמת נותרו גלומים בחומר הראשוני ובוהא שלא פורסם; כל העושה שימוש בחומר זה בתקופתנו נמצא כביכול מחדש חידושים ופורץ גדרות, ולא היא. כך, למשל, מתקבלים פרסומיו של מילשטיין בקול תרועה גדולה, ומעוררים עניין בתקשורת המחפשת קוריוזים וגילויים, ובעיקר כאלה שרבו עליהם בשעתם מחלוקות, או שהיו קשורים בהם אנשים שהיו מאז לבעלי תפקידים נכבדים בתחום זה או אחר. לעבודתו של מילשטיין פנים רבות, ולמרות הדרך הבוטה ונטולת הרסן שבה הוא מתבטא בכתביו ובראיונותיו, הנה עצם ההשמצות כלפיו וההתעלמות ממנו רחוקות גם הן מתגובה מדעית נכונה, ואינן עולות בקנה אחד עם העקרון של בדיקת דברים לגופם ולא לגופו — או ללשונו — של כותבם. בכרכים שפרסם מילשטיין עד עתה צפון חומר רב, שחלקו הגדול מבוסס על מסמכים, דו"חות ועדויות, שאין להתעלם מכובד משקלם ומכך שכל חוקר אחר היה עושה — ויעשה — בהם שימוש. יתרה מזו, על חלק גדול מן החומר ומן העובדות כבר נכתב פה ושם בעבר, ולמעשה אין הרבה דברים חדשים לחלוטין. העולים מן הכרכים הללו, אך הצטברותם לכלל מסה גדולה היא המאפשרת ניתוח חדשני וביקורתי יותר של המלחמה ומהלכיה. הנסיון לבטל את כל דבריו ואת כל כתביו כחסרי ערך יתנפץ בבוא היום אל סלעי העובדות לכשתיבחנה הן עצמן על-ידי חוקרים מבוקרים יותר. על כן, התגובה הראויה לכתבי מילשטיין — כמו לכתבי מוריס או שליים —

15 את מפעל המיפוי (כטיטה) ערך יהושע בן-אריה, אז סמל צעיר בענף היסטוריה וגאוגרף מתחיל. באדיבות משפחת פרת מחיפה נמסר לידי קובץ מקורי של המפות, והן עומדות לרשות הציבור באוניברסיטת חיפה.

איננה התעלמות, השמצות של מחברם או הסתערות נועזת, אלא בחינה עניינית של הנושאים שהוא מעלה, של יכולתו להתמודד עם החומר שאסף, ושל הסינתיות והפרשנויות שלו. כך ניתן יהיה להדוף בדרך רצינית ושקולה את נסיונו ליצור היסטוריה חדשה של המלחמה, ולערער מן היסוד את תפיסתו את המלחמה, את אופן ניהולה ואת טיב מפקדיה. העוקב אחר מאמריו וספריו של מילשטיין יגלה כי הוא אכן יצר לו קונצפציה שלמה שניתן לנסחה במשפט כללי אחד להסברת המלחמה כדלקמן: המלחמה נוהלה באופן לא-אחראי, על-ידי אנשים לא-מתאימים ועל-ידי מפקדי חטיבות וגדודים שלא קראו את הקרב וברוב המקרים היו רחוקים ממנו, ולמזלנו היו כמה מפקדי פלוגות אמיצים וכמובן חיילים טובים, והם שהצילו כל מערכה ומערכה — ואיך זיל גמור.

דומה שמילשטיין — בניגוד למה שהיה עושה היסטוריון אחראי, ביקורתי ומאפק יותר — התאים את כל אירועי המלחמה ואת כל מהלכיה לכלל זה שקבע לעצמו, וזאת אולי בהשפעה של אחדים מאותם מפקדי פלוגות מן העבר הרחוק. הללו מבקשים, כנראה, לאחר שנים רבות, לא רק ליפות ולהאדיר עצמם, כִּי־אם גם להתחשבן עם מי שבינתיים עלו מבין השורות והיו למפקדים בכירים או למנהיגים ובעלי תפקידים נכבדים.

על עבודותיו של מילשטיין יש לערער, אם כן, בדרך מדעית, ביקורתית ועניינית, ולא בדרך של ביטול או התעלמות. ניתן לחשוף את כל חולשות מחקרו ולערער על כישוריו כהיסטוריון ועל טיב כתיבתו בדרך אלגנטית ויעילה, והדבר עדיף על-פני היגררות לווכחנות ולשיקולי יוקרה אישיים. חקר מלחמת העצמאות ותקופתה נתון, אם כן, בשלב ראשוני למדי של מחקר ממשי ושל הנחת הבסיס להבנת התקופה וקורותיה. לא ייפלא, על כן, שטרם נכתב מחקר היסטורי מלא של המלחמה, לא כל שכן של התקופה, ושטרם הוחל במפעל שיטתי נוסח מפעלי המחקר של תקופות עתיקות, של ימי-הביניים ואפילו של ראשית ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל. דרושה עוד פרספקטיווה, ויותר מכך דרוש דור חדש של חוקרים, דור אשר לא רק שלא היה מעורב אישית באירועי הזמן, אלא שיוכל להשתחרר ממחויבויות כאלה או אחרות לצד מן הצדדים שהשתתפו בעשיית ההיסטוריה של התקופה. גם אם לא נקבל את טענתם של חוקרי העת העתיקה — שאפילו 2,000 שנה אינן פרספקטיווה מספיקה למחקר היסטורי נכון וענייני עלינו לקבוע בצער, שכל עוד מילשטיין ופעילי הם ההיסטוריונים המוצבים מדי פעם על כמות התקשורת כווג תרנגולי-קרב היוצאים למאבק לגבי סוגיה זו או אחרת, הרי טרם החל השלב ההיסטוריוציסטי בחקר התקופה, ואנו מצויים עדיין במלחמה על אותה מלחמה.